

Geloven op ooghoogte

De Toer Reeks bestaat uit kleine krachtige boeken die het gesprek in de gemeente over allerlei thema's willen stimuleren en verdiepen. De redactie is in handen van drs. Annelies Bouwman-Meeuse, medewerker Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie en coördinator vrijwilligerswerk voor het Protestants Landelijk Diensten Centrum, drs. Hanna van Dorssen, theologe en communicatieadviseur van de Protestantse Kerk & Diaconie Amsterdam en drs. René van der Rijst, predikant te Haarlem-Noord & Spaarndam.

Reeds verschenen:

Bert L. van der Woude (red.), *Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel* (2008)

Mirjam van Veen, *Koppig profeet en werelds geleerde. Een boekje open over Johannes Calvijn* (2009)

Jan L. de Jong, *Vorbij het Woord. Beeldende kunst als bron van bijbeluitleg* (2009)

Piet van Midden, *Oersoep en oervloed. Bijbels spreken over schepping* (2010)

Hanna van Dorssen (red.), *Wie is God? Een vraag van alle eeuwen* (2010)

Hanna van Dorssen (red.), *Lieve deugd. Zeven deugdelijke bijbelse figuren* (2012)

Alfred C. Bronswijk

Geloven op ooghoogte

*Iconen – geschiedenis,
schoonheid, betekenis*

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

*Opgedragen aan Coby
mijn weggenote.*

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp: Studio Anton Sinke

Illustratie omslag: Paasicoon, Jan Verdonk, Amsterdam

ISBN 978 90 239 2402 9

NUR 707

© 2012 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Wegwijzers voor de ziel	9
2 Christenen en hun kunst	15
3 De strijd om het beeld	24
4 Rusland: het tweede Byzantium	33
5 Het onzichtbare zichtbaar maken	40
6 De taal van de Bijbel	50
7 Waar iconen thuis zijn	62
8 Iconen worden geschreven	70
9 Op ooghoogte	78
Geloven op ooghoogte – Handreiking voor gesprek	89
Informatief	95
Beeldverantwoording	96

Woord vooraf

De wereld van de iconen is het terrein van ogen en harten die schoonheid zoeken. Toch zijn iconen geen kunstwerken in onze zin. Ze horen thuis in het domein van het geloof, van de vragen naar de zin en de samenhang van ons bestaan. Het zijn wegwijzers voor de ziel en ze bieden in een visuele taal geloof aan op ooghoogte.

Iconen zijn onlosmakelijk verbonden met voorbije tijden. Toch zijn ze van grote betekenis voor miljoenen mensen in onze tijd. Ze spreken een beeldende taal, vol zinnebeelden en verwijzingen. Ze verbeelden het goede van de materie, ze verkondigen het positieve in de mens. Maar bovenal gaat hun boodschap over het mysterie van de verborgen God, die in Christus tastbaar werd. Het is de hoge opdracht van elke iconenschilder om juist dat geheim zichtbaar te maken.

Decennialang heb ik mij in studie en publicaties mogen bezighouden met de beeldende kunst van het christendom, waarvan de iconenkunst een wezenlijk deel uitmaakt. Dit boekje is dan ook geschreven vanuit een persoonlijke fascinatie voor de schoonheid, voor de geschiedenis en vooral voor de betekenis van deze religieuze kunst. Vanuit die betrokkenheid mag ik de lezer meenemen naar de geschiedenis achter de iconen; naar de catacomben in Rome; naar het glorieuze Byzantium; naar Rusland en Moskou, het Derde Rome. De subtiele beeldtheologie van de Oosterse Orthodoxie wordt ook toegelicht, evenals het huis van de iconen, het Orthodoxe kerkgebouw, en het proces van het schilderen van iconen. Meer dan eens

wordt daarbij een vergelijking getrokken tussen de artistieke en kerkelijke ontwikkelingen in Oost en West. Met een gedetailleerde bespreking van een aantal feest- iconen, waarvan afbeeldingen in de kleurenkatern zijn opgenomen, sluit het boek af. Enige informatie betreffende nuttige literatuur en adressen is ten slotte toegevoegd.

Uiteraard is dit boek noch volledig, noch het laatste woord. Het wil vooral een introductie zijn. Ten dienste van mensen die van iconen willen leren, die met elkaar over het geleerde willen spreken.

Mijn grote dank gaat uit naar vader Theodorus van der Voort, Russisch-Orthodox aartspriester te Deventer, voor het kritisch wegen van mijn manuscript. Iconenatelier Jan Verdonk, Orthodox iconenschilder te Amsterdam, voorzag ons van eigentijdse iconen, waaronder ook de Opstandingsicoon op de omslag. Zijn schilderlessen en de gesprekken met hem onderstreepten voor mij eens te meer wat een icoon werkelijk is: *geloven op ooghoogte*.

Alfred C. Bronswijk, Deventer

1 Wegwijzers voor de ziel

Het kost de moderne mens in het Westen steeds meer moeite om innerlijke inspiratie te vinden voor zijn levensweg. De vertrouwde paden van kerkelijkheid en bijbelvroomheid worden minder belopen. Toch blijft men zoeken naar spirituele bezieling. Velen kijken daarvoor met nieuwe belangstelling naar de geestelijke cultuur van de Oosters-Orthodoxe Kerken. Ze ontdekken er een religieuze praktijk en oude christelijke tradities die de eeuwen hebben doorstaan. Zélf s de verwoestende stormen van het atheïstisch communisme en de huidige secularisatie. Toch zijn al die tradities voor miljoenen wereldburgers nog even springlevend en aansprekend als vroeger. Het gebruik van iconen kunnen we daarbij zien als hét typische kenmerk van deze Orthodoxe religiositeit.

Spiritualiteit

Of het nu de iconenwand is in de dorpskapel, een kathedraal, of de huisicoon in de ‘mooie’ of ‘rode’ hoek van de woning (Rus. ‘krasnij’ = rood én mooi) – voor Orthodoxe gelovigen zijn iconen een onmisbaar bestanddeel van hun leven en geloof.

Het zijn de ankerpunten, richtingwijzers voor een levende spiritualiteit. We hebben het dan niet over traditioneel volksgeloof, of over opgelegde kerkelijkheid. Hoewel er stellig ook door een leefomgeving of geloofsgemeenschap levensmodellen aangereikt worden, beoogt spiritualiteit vooral een persoonlijke en bewust ervaren geestelijke levenshouding. Dat

wil zeggen: een innerlijke levenshouding die door individuele keuzes én steeds opnieuw zélf wordt verworven. Zo ook de christelijke spiritualiteit van het oosters christendom.

Wil men iets van die levenshouding ontdekken, dan is het niet nodig om zich terug te trekken in een Russisch klooster. Evenmin is een pelgrimsreis naar de heilige kloosterberg Athos noodzakelijk – hoe boeiend ook. Een reis door de gevoels- en geloofswereld van de iconen is al een goed begin.

Iconen

Iconen zijn christelijke voorstellingen, meestal op houten panelen geschilderd. Ze horen thuis in de Orthodoxe geloofswereld (Orthodox = rechtgelovig). Daar spelen ze een onmisbare rol in de kerkelijke liturgie. Ook thuis bij de gelovigen hebben iconen een ereplaats, waar dag en nacht een kaars brandt en men regelmatig bidt. Bij de doop ontvangt de gelovige een icoon, wiens naam men draagt. Op een bruiloft zegent de vader de jonggehuwden met een icoon. Bij de begrafenis worden de doopicoon en de icoon van de Moeder Gods vooruitgedragen.

Het woord 'icoon' komt van het Oudgriekse 'eikoon' en betekent in het algemeen: voorstelling, portret, afbeelding, (even)beeld. In ons spraakgebruik heeft het woord 'icoon' doorgaans de betekenis van een religieuze afbeelding. De Griekse vertaling van het Oude Testament kent dit woord echter ook. God zei: *'Laten wij mensen maken die ons evenbeeld (icoon) zijn, die op ons lijken'* (Gen. 1:26). En in het Nieuwe Testament noemt Paulus Christus: *'Beeld (icoon) van God, de onzichtbare'* (Kol. 1:15). Christus en mensen kunnen dus 'iconen' zijn – dat wil zeggen beelden, afbeeldingen van de Eeuwige. Hiermee komen we meteen een stap dichterbij de geloofsgeheimen waarmee de iconen zijn verweven.

Elke historische tak van het wereldwijde christendom heeft een eigen talent ontvangen, zegt men. Zo de Rooms-Katholieken het talent van organisatie en autoriteit. Protestanten kregen de gave van de ethiek en van de rationaliteit. De Orthodoxe volkeren, Byzantium en Rusland in het bijzonder,

ontvingen de gave om de schoonheid van de geestelijke wereld te aanschouwen. Dit 'aanschouwen' slaat op het zien van de talloze iconen in de kerken en huizen. Maar meer nog wordt daarmee bedoeld het 'schouwen' van de geestelijke boodschap die elke icoon vertegenwoordigt. Want iconen, hoe kunstzinnig en cultureel waardevol ook, zijn in wezen geen kunstobjecten. Noch museumstukken of kunstwerken in de westerse zin van het woord. Het zijn spirituele voorwerpen, gewijde dragers van een heilige, christelijke boodschap. Een icoon is: geloven op ooghoogte.

Wie dat eenmaal beseft, treedt iconen met meer aandacht en eerbied tegemoet. Men gaat minder letten op uiterlijkheden, meer op wat er wordt verbeeld, gesymboliseerd – de geloofsboodschap. Via het zintuiglijk waarneembare moeten we leren juist verder te kijken naar wat daarachter ligt. Kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) zou zeggen: *'De feiten kennen we, laten wij nu speuren naar het geheim.'*

Iconen verbergen inderdaad een geestelijk geheim. Daarom zegt de Orthodoxie diepzinnig dat wie de essentie van een icoon écht wil ontdekken, eigenlijk ook innerlijke verlichting nodig heeft. Men zou het Licht dat God zelf is (Joh. 1:9; 8:12) eerst moeten ontvangen – zeg maar: een gelovige worden. En eigenlijk is dat zo gek nog niet. Want iconen nodigen uit om al kijkend met God, met Christus, maar evenzo met onszelf in gesprek te gaan.

Verschillen

De boodschap van een icoon wordt ontdekt door te 'aanschouwen'. Door met aandacht te be-zien en waar te nemen. Wat een icoon ons wil zeggen doet zich voor in het gewaad van een visuele vorm. Dit gewaad is gewoonlijk een geschilderde voorstelling, op muur of paneel, vervaardigd in een bijzondere stijl en techniek, waarover we het later nog zullen hebben.

Wie Griekenland, Rusland of elders Orthodoxe gebieden bereist, ziet overal kerkgebouwen vol voorstellingen. De kerkdiensten zijn zonder iconen ondenkbaar, het dagelijks leven van de gelovigen kan er niet buiten. Oosterse Orthodoxie en iconen – ze zijn bijkans synoniemen.

Maar hoe zit het met het bijbelse beeldverbod (Ex. 20:4)? Iconen worden zichtbaar vereerd. Maar waarom en op welke theologische gronden? Wie naar antwoorden zoekt, komt uit bij de verschillen in geschiedenis, theologie en kerkbeleving binnen de wereldwijde christelijke geloofsfamilie. Soms zijn die verschillen uiterlijk, vaker nog fundamenteel van aard. Wat de iconen betreft, zijn het vooral de grote, historisch gegroeide verschillen tussen twee lang gescheiden werelden: het oosterse, Griekstalige christendom en de westerse, voorheen Latijnsprekende christenen. Twee, weliswaar christelijke, continenten, maar elk met een eigen, diverse manier van denken en geloven.

Ooit waren ze als geologische aardschollen nauw met elkaar verbonden. Maar ze dreven langzaam uiteen, werden elkaar vreemd, vijandig haast. We hebben het dan over het zogenaamde Oosters schisma, de scheuring binnen de wereldkerk met de Oosters-Orthodoxe Kerken aan de ene en de Rooms-Katholieke Kerk aan de andere kant. Men dateert die breuk gewoonlijk in 1054, toen paus Leo IX en patriarch Michaël van Constantinopel elkaar wederzijds excommuniceerden.

In feite was dit Schisma het eindresultaat van een eeuwenlang proces van wederzijdse vervreemding. De val van het West-Romeinse Rijk (476), de bestuurlijke desintegratie in het Westen, het verschil in taal (Latijn tegenover Grieks), het onderscheid in theologische benadering, het opdrogen van wederzijdse intellectuele communicatie, de uiteenlopende kerkelijke machtspolitiek, de opkomst van de islam – het is maar een greep uit de vele factoren die een wig dreven tussen de christenen in Oost en West. De kerk spleet langs doctrinaire, theologische, taalkundige, politieke, culturele en geografische lijnen en de breuk is nooit meer optimaal geheeld.

De latere catastrofale plundering van Constantinopel door de Latijnse kruisvaarders (1204) vormde een absoluut dieptepunt. De vier beroemde bronzen paarden (nu replica's) op de westgevel van de San Marcobasiliek in Venetië, eens laat-antieke siertekens van de hippodroom van Constantijn de Grote, getuigen nog steeds van de

roofzucht van de Vierde Kruistocht. De verovering door de islam (1453) van de eens zo trotse hoofdstad van het Byzantijnse Rijk, tot diep in de Middeleeuwen de rijkste en grootste stad van Europa en volgens de moslims *'een graat in de keel van Allah'*, gaf het eeuwenoude legendarische rijk in het Oosten uiteindelijk de genadeslag. Het grootste deel van de Orthodoxe wereld (buiten Rusland) werd daarop geografisch en politiek overdekt door de islam en raakte cultureel en theologisch geïsoleerd van het Westen. De Renaissance, de Reformatie, de Verlichting, voor het Westen essentiële stromingen – ze gingen aan het Oosten voorbij.

De oosterse en westerse zusterkerken verwijderden zich van elkaar. En niet alleen in het gebruik en de verering van de iconen. Terwijl het Oosten vooral Gods eer en de heerlijkheid van Christus vierde die lijden en dood heeft overwonnen, bleef het Westen meer en meer staan aan de voet van het kruis. Ook voltrok zich in Oost en West een totaal andere artistieke ontwikkeling.

Op één na grootste

Zo raakten Byzantium en de Orthodoxie voor lange tijd uit het zicht. Zeker voor protestanten was het slechts een verre, exotische familietak waarmee nauwelijks relatie was. En toch is deze Orthodoxe Kerk, officieel de Orthodox-Katholieke Kerk – meestal aangeduid als de Oosters Orthodoxe Kerk, de op één na grootste christelijke denominatie ter wereld; met geschat driehonderd miljoen aanhangers, voornamelijk in landen als Wit-Rusland, Bulgarije, Cyprus, Georgië, Griekenland, Macedonië, Moldavië, Montenegro, Roemenië, Rusland, Servië en Oekraïne.

Orthodoxe gelovigen zien hun kerk als de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk, gesticht door Jezus Christus en zijn apostelen, bijna tweeduizend jaar geleden. In de twintigste eeuw kwamen gelukkig hernieuwde contacten. Oecumenische contacten, inspirerende contacten. En de ontdekking van de icon door het grote publiek gaf daaraan nog weer een extra stimulans.

Toenemende contacten vragen om een doorgaand gesprek. Over dat wat bindt, over waarin men van elkaar verschilt. En zeker moet het gesprek dan ook gaan over de 'waaroms' achter de eeuwenoude theologische beeldtraditie van de Orthodoxie, die leert dat religieuze afbeeldingen vererenswaardig zijn én onmisbaar in de heilige liturgie.

De argumenten hiervoor komen we alleen op het spoor als we de wereld achter de iconen binnentreden. Dit is de wereld van het vroege christendom en van de Grieks-Byzantijnse kerk. Beide geven ons meer zicht op de ontstaansgeschiedenis van deze bijzondere christelijke kunstvorm en tegelijk ook op verschillen tussen Oost en West. Zo ontdekken we hoe iconen, de afbeeldingen van onder andere Christus, Maria en heiligen, werden tot datgene wat ze nog steeds voor miljoenen gelovigen zijn: wegwijzers voor de ziel, spirituele bakens op de levensweg.